

УДК 336.77:338.43

*Р. В. Лавров,
к. е. н., доцент кафедри банківської справи,
Чернігівський державний інститут економіки і управління*

КРЕДИТНІ РИЗИКИ ТА СПЕЦИФІКА ОБСЛУГОВУВАННЯ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОЇ СФЕРИ БАНКАМИ

У статті розглянуто особливості формування кредитної політики банків при обслуговуванні суб'єктів аграрної сфери, а також надано практичні рекомендації щодо мінімізації впливу кредитних ризиків на діяльність комерційного банку.

In this article the peculiarities of forming the lending policy of banks in servicing of the subjects of agrarian sphere are examined and the practical pieces of advice on minimizing the impact of credit risks on the activities of a commercial bank are given.

Ключові слова: кредитна політика, банківське кредитування, кредитні ризики, суб'єкти аграрної сфери.

Key words: lending policy, bank lending, credit risks, subjects of the agrarian sphere.

ВСТУП

Для сталого функціонування суб'єктів аграрної сфери, розширення і прибутковості їх виробництва, проведення технічного переоснащення необхідні значні обсяги кредитних ресурсів. Формування на вітчизняних теренах якісно нової економіки на підґрунті ринкових чинників спровокувало появу й принципово нових проблем у царині банківського обслуговування суб'єктів аграрної сфери. Так, існуючий фінансовий стан значної кількості суб'єктів аграрної сфери не дозволяє їм отримувати банківські кредитні ресурси, особливо на довготривалий період. При цьому в системі кредитних відносин банків із суб'єктами аграрної сфери кредитні ризики мають визначальну роль, що зумовлює зорієнтування наукових пошуків на глибоке вивчення і окреслення шляхів модернізації та удосконалення кредитної політики й кредитних процедур банків.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Ретельне вивчення спеціальної літератури з даної проблематики переконує, що питання сутності, ролі, специфіки банківського обслуговування суб'єктів аграрної сфери та різноманітних кредитних ризиків знаходяться в центрі уваги багатьох вчених-економістів, зокрема М. Алексеєнка, В. Алексійчука, В. Борисової, О. Васюренка, О. Гудзь, В. Лагутіна, П. Саблука, П. Стецюка, А. Чупіса та ін. [1—6]. Завдяки їх зусиллям отримані вагомі результати теоретичного і методичного характеру, які суттєво збагатили вітчизняну економічну науку.

Не зменшуючи значимості наукових напрацювань у контурі загальної теорії банківського обслуговування суб'єктів аграрної сфери, окремих проблем функціонування вітчизняної банківської

системи, зокрема її платоспроможності й ліквідності, слід все ж констатувати, що залишаються недостатньо вивченими кредитні ризики та специфіка обслуговування суб'єктів аграрної сфери банками. В умовах кризових колізій економічного простору вони потребують глибшого розроблення як у теоретичній, так і в методично-практичній площині.

Метою статті є дослідження кредитної політики банків при обслуговуванні суб'єктів аграрної сфери, виявлення специфіки її формування, окреслення кредитних ризиків банку під час кредитування, а також розробка та обґрунтування на цій основі практичних рекомендацій щодо гармонізації кредитних процедур, управління кредитним ризиком для зниження його рівня з метою поліпшення кредитного забезпечення суб'єктів аграрної сфери.

РЕЗУЛЬТАТИ

Банки України, починаючи з середини 2008 р. в умовах світової фінансової кризи та пов'язаного з нею дефіциту фінансових ресурсів на міжнародних ринках капіталу, втратили можливість залучати зовнішні запозичення й зіткнулися з проблемою нестачі ресурсів для активного розвитку кредитування. У зв'язку з цим фінансові інститути змушені переорієнтуватись на внутрішній ринок ресурсів і значно скорочувати, а в більшості випадків практично повністю згортати кредитування. Впродовж 2009 р. відбулися суттєві зміни у бік зменшення наданих кредитів суб'єктам аграрної сфери та зростання простроченої заборгованості. У 2009 р. суб'єктами аграрної сфери залучено кредитів на суму 5,8 млрд грн., що становить 29% до залучених у 2008 р., з них короткострокових — 4,1 млрд грн., середньострокових — 1,15 млрд грн.,

довгострокових — 0,5 млрд грн. Кредити залучили 2039 агроформувань. Із загального обсягу на пільгових умовах залучено майже 2,6 млрд грн. (17% до 2008 р.), в тому числі короткострокових — 2,2 млрд грн., середньострокових — 267,1 млн грн., довгострокових — 55,7 млн грн. Пільгові кредити залучили 934 агроформувань. Окрім того, банки підвищили кредитні ставки, які для агроформувань сягали 39% річних.

Пролонговано банками пільгових кредитів агроформувань на суму 3,1 млрд грн., що становить 80% від обсягу кредитів, які потребували пролонгації. Пролонгували кредити 1599 підприємств (потребували пролонгації 2027 підприємств). При обмеженому доступі до кредитних ресурсів факт перенесення термінів сплати став вагомим стабілізуючим фактором діяльності агроформувань, оскільки акумульовані раніше кошти для погашення кредитів вони мали змогу використати на проведення весняно-польових робіт. У деяких випадках банки стягували з агроформувань плату за оформлення реструктуризації, яка коливалася в межах 0,5—1% заборгованості. Спостерігалось подорожчання кредиту переважно на 1—2% річних, хоча в деяких випадках — відразу 3—5%. Загалом близько 50—60% агроформувань-позичальників використовують кредитні канікули, 20—30% змінюють валюту договору та 10—20% відтермінують повернення кредитів.

Таким чином, основними тенденціями у кризовому 2009 р. були скорочення надання кредитних ресурсів, у т.ч. і пільгового кредитування суб'єктів аграрної сфери з боку банків, пролонгація попередньо виданих кредитів, суттєве зміщення банків у бік короткострокового кредитування.

Стрімке й довготривале зростання простроченої заборгованості в портфелях вітчизняних банків засвідчує слабку готовність банківської системи до економічної кризи, нерозвиненість механізмів забезпечення повернення кредитів, недостатність підготовки фахівців до швидкої розбудови принципово нових ефективних схем роботи в діючих умовах кризових потрясінь економічного середовища. Водночас присуття несприятлива економічна складова з боку агроформувань-позичальників, яка проявляється у низькій прибутковості їх діяльності та відсутності ліквідного забезпечення.

З метою визначення стратегії і тактики в царині кредитування своїх клієнтів банки розробляють кредитну політику, якою визначаються стратегічні завдання й тактичні методи їх досягнення.

Кредитна політика визначає прийнятні та неприйнятні ризики для банку і має регламентувати послідовну його роботу щодо всіх етапів кредитного процесу: визначення пріоритетних сфер економіки для кредитування, бажаних позичальників, видів кредитів, процедури розгляду кредитної заявки, оцінка фінансового стану позичальника, прийняття рішення, структурування кредитної операції, підготовка і укладання кредитного договору, видача кредитних коштів, формування резервів на можливі втрати за позичками, супровод-

ження кредиту (кредитний моніторинг), робота з проблемними кредитами, шляхи реструктуризації кредитів тощо. Кредитна політика дозволяє банківським працівникам, які працюють з клієнтами, орієнтуватись на важливі принципи диверсифікації кредитних вкладень, надання великих кредитів, забезпечення необхідного рівня рентабельності, ліквідності й безпеки банку.

Кожний банк формує свою власну кредитну політику з урахуванням впливу політичних, економічних, організаційних та інших факторів. При формуванні кредитної політики необхідно враховувати, що кредитні операції приносять банкам значну суму доходів і прибутків та мають ризикований характер. Стрижневі пріоритети кредитної політики полягають у підвищенні якості кредитного портфеля, мінімізації кредитних ризиків, зростанні дохідності кредитних операцій та дотриманні економічних нормативів [2].

Успішність банківського бізнесу залежить від ефективності кредитної політики та уміння кредитного комітету управляти кредитним портфелем сільськогосподарських кредитів. Управління кредитним ризиком повинно здійснюватись як на портфельному рівні, так і на рівні окремих операцій (кредитів). Втрати по наданих кредитах — не найголовніший показник. Якщо втрати повністю передбачувані, то їх рівень може бути врахований в ціні банківського кредиту. Головна увага має приділятися мінливості або невизначеності рівня втрат, що і створює ризик.

З метою зміни форми кривої розподілу ризику кредитного портфеля банк може приймати, передавати та зменшувати ризик. Кредитна політика банку передбачає різні інструменти управління кредитним ризиком. Одним із таких інструментів є диверсифікація кредитного портфеля, що зменшує залежність доходів банку від процентного спреду. Застосовується також страхування ризику неповернення кредиту. Доцільно використовувати методики оцінки фінансового стану позичальника та його кредитоспроможності.

Дотримання банком розробленої кредитної політики дозволяє знизити кредитні ризики. Кредитна політика може бути у вигляді як одного документа, так і комплексу документів, що регламентують політику банку в сфері кредитних відносин.

Кредитною політикою банку мають визначатися: стандарти якості кредитного портфеля; процедури моніторингу кредитного ризику та діагностики проблемних кредитів, їх аналізу і шляхів погашення; тактика банку при організації кредитування (кредитні інструменти, процедура укладання кредитних договорів, види, строки, джерела погашення, розміри і якість кредитів); політика встановлення процентних ставок і комісійних зборів за кредитами; політика визначення кредитного рейтингу; стратегія банку щодо основних напрямів кредитного процесу (мета кредитної діяльності, опис регіону, галузі, сфери і сектора економіки, в які здійснюються ос-

новні вкладення банку); диверсифікація кредитних вкладень, максимальні ліміти кредитів за сумами, строками погашення, галузями економіки, географією країни й іншими критеріями; повноваження при кредитуванні (максимальні суми кредитів, види кредитів, що можуть бути погоджені конкретним працівником банку або комітетом); вимоги до процесу адміністрування кредитів (процедура схвалення кредитів, порядок формування і зберігання кредитних справ, вимоги до забезпечення та його оцінки, реалізації й моніторингу, ревізія кредитів, ідентифікація проблемних кредитів і їх адміністрування, формування резервів та списання кредитів).

Кредитна політика регламентує стандарти проведення кредитного аналізу. Кредитний аналіз — це процес розгляду можливості позичальника погасити борг [6, с. 215]. Кредитний аналіз за своєю суттю повинен визначити дві суттєві речі: готовність та можливість позичальника погасити кредит і нараховані проценти.

На обсяги кредитування також впливає якість сформованого кредитного портфеля. При розробці кредитної політики банк визначає переважно в процентному відношенні частку кредитів, що можуть бути вкладені в торгівлю, транспорт, промисловість, сільське господарство й інші галузі, встановлюються певні особливості роботи з позичальниками різних сфер економіки та форм власності.

На підставі цього визначаються портфельні ліміти на вкладення у певні сфери економіки, що дає можливість краще контролювати структуру кредитного портфеля та управляти ним. Крім того, на підґрунті кредитної політики розробляються окремі порядки надання різних видів кредитних продуктів (наприклад, на купівлю сільськогосподарської техніки), описуються процедури взаємодії підрозділів банку в кредитному процесі, готуються технологічні карти кредитування, що визначають функціональні обов'язки працівників підрозділів, задіяних у кредитному процесі й описують повну технологію процесу кредитування позичальників. Кредитування банками суб'єктів аграрної сфери є специфічним видом активних операцій у зв'язку зі специфікою самого вітчизняного агробізнесу.

Аграрні чинники, що впливають на ризикованість сільського господарства, — це чинники, які залежать від специфіки функціонування позичальника і особливостей ведення бізнесу в окремих галузях сільського господарства. Для суб'єктів аграрної сфери, що спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва, аграрні чинники можуть відрізнятися від чинників, притаманних суб'єктам, які спеціалізуються на тваринництві. Тому особливістю кредитної політики банків є більш активний розвиток кредитування менш ризикованих у цьому сенсі багатогалузевих суб'єктів аграрної сфери та великих інтегрованих холдингів, що мають диверсифіковану діяльність і, відповідно, незалежні джерела надходжень грошових коштів. У випадку негативної дії однієї групи аграрних чин-

ників, характерних, наприклад, тваринництву, такі суб'єкти аграрної сфери можуть компенсувати недоотримані доходи від реалізації продукції тваринництва за рахунок ведення бізнесу в сфері рослинництва і навпаки. Кредитування банками суб'єктів аграрної сфери має певні атрибути, визначені специфікою аграрного виробництва.

Кредитна політика банків, які займаються кредитуванням аграрних позичальників, повинна мати певні ознаки, що враховують особливості їх діяльності, галузеву специфіку аграрної сфери країни та ринку продовольства.

Стрижневими прикметними ознаками кредитування суб'єктів аграрної сфери можна вважати: підвищену ризикованість кредитного портфеля, пов'язану з вразливістю сільськогосподарського виробництва і залежністю платоспроможності позичальників від погодних умов та державної політики регулювання аграрного ринку; циклічність надання і погашення кредитів, зумовлену сезонністю виробництва і реалізації продукції та періодичним коливанням потреб підприємств у додатковому оборотному капіталі.

Виявлені наступні закономірності в прийнятті забезпечення банками за кредитами середніх і малих агроформувань. Найбільш розповсюдженим є прийняття нерухомості в заставу. Простежується, що за кредитами середніх агроформувань майже у 79%, а малих — 67% забезпеченням виступає нерухомість. Високий попит на прийняття в заставу нерухомості пояснюється великим зносом інших основних засобів — обладнання і техніки. Також необхідно зауважити, що переважна частка кредитів додатково забезпечується порукою директора, реального власника агроформування, чоловіка або дружини позичальника тощо. Майбутній врожай у кризовому періоді не приймається в заставу як основний вид забезпечення, а виступає додатковим засобом поряд із заставою нерухомого чи рухомого майна. В докризовому періоді застava майбутнього врожаю приймалась у вигляді основного виду забезпечення, але впродовж 2009 р. ці кредити або були повністю погашені, або реструктуризовані з пролонгацією строків із додатковим посиленням забезпечення іпотекою чи заставою рухомого майна, або вже є проблемними і простроченими, за якими застava майбутнього врожаю трансформувалась в інший вид забезпечення — товар.

Кредитування суб'єктів аграрної сфери має здійснюватися у чітко передбачені строки та з дотриманням принципів кредитування, оскільки несвоечасність надання й неадекватність суми кредиту може призвести до порушення технології проведення сільськогосподарських робіт і, як наслідок, до недоотримання врожаю.

Така ситуація унеможливить погашення кредиту позичальником у передбачені кредитним договором строки. Вказані особливості кредитування вимагають від банків адаптації внутрішніх процедур і кредитних продуктів до специфіки функціонування суб'єктів аграрної сфери.

У 2000—2003 рр. рівень повернення кредитів позичальниками-виробниками сільськогосподарської продукції становив 92-94%, а в 2004—2009 рр. — 78—93%. Дослідження засвідчують тісний зв'язок між рівнем повернення кредитів, обсягом кредитування і розміром процентних ставок за кредитами суб'єктів аграрної сфери. Розвиток кредитних відносин банків із суб'єктами аграрної сфери буде залежати від успішності створення в Україні механізму захисту прав кредиторів [1].

Одним із елементів такого механізму може стати розвиток ринку землі сільськогосподарського призначення. Прийняття закону "Про ринок землі" та відміна мораторію на продаж і заставу землі сільськогосподарського призначення дозволять сформувати ринок землі, врегулювати порядок продажу земельних ділянок та підготують необхідні умови для створення великих конкурентоспроможних і кредитоспроможних підприємств. При цьому банки отримають необхідну ліквідну заставу для здійснення середньо- та довгострокового кредитування суб'єктів аграрної сфери.

Крім того, кредитування великих агрохолдингів, як демонструє банківська практика, є найменш ризикованим і найбільш привабливим для банків. Так, виявлено, що якість портфеля активів між суб'єктами аграрної сфери різного розміру суттєво різниться. В портфелях українських банків більшість сум заборгованості (близько 55%) агроформувань-позичальників спричинені великими корпоративними агроформуваннями (з обсягом річної виручки більше ніж 300 млн грн.), 35% — великими агроформуваннями (з обігом від 70 до 300 млн грн.), при цьому їх кількість складає лише 3% та 15% портфеля. Частка середніх і малих агроформувань складає лише 10% при кількісній більшості 82%. З'ясовано, що збільшення простроченої заборгованості за кредитами середніх і малих агроформувань відбулося через те, що банки проводили реструктуризацію без урахування особливостей сільськогосподарського виробництва. Так, наприклад, у ПАТ "УкрСиббанк" за середніми агроформуваннями заборгованість дорівнює 15,4%, а малими — 24,8%. Це суттєво вплинуло на обсяги наданих кредитів середнім і малим агроформуванням, які зменшились майже вдвічі. При кредитуванні великих корпоративних і великих агроформувань банки проводили реструктуризацію боргу, розглядаючи кожен кредит окремо, підходили індивідуально до особливостей агроформування, його виробничого циклу, сезонності надходжень тощо. Як наслідок, частка простроченої заборгованості за великими агроформуваннями знаходиться в межах 7,3%, а великими корпоративними агроформуваннями — 16,2%.

Реформування нормативного поля шляхом прийняття нових нормативних актів, що захищають інтереси кредиторів, безумовно, позитивно впливатиме на подальший розвиток банківської справи та зміцнення банківської системи в Україні. Це, в свою чергу, позитивно вплине на розвиток економіки

країни та на пожвавлення ділової активності суб'єктів підприємницької діяльності такої важливої сфери, як аграрна. Суттєвими чинниками, що визначають особливості кредитної політики банків при кредитуванні суб'єктів аграрної сфери і гальмують активне зростання обсягів кредитування, є такі фактори: необхідність виконання відносно жорстких вимог Національного банку щодо створення страхових резервів на покриття можливих втрат від проведення кредитних операцій; низький рівень капіталізації банківської системи; недостатня кількість банківських ресурсів для середньо- і довгострокового кредитування інвестиційних проєктів, що стримує технічне переоснащення позичальників та розвиток тваринництва; недостатній розвиток страхового ринку країни, який не може покрити всі ризики відносно ризикованого виду бізнесу — сільськогосподарського виробництва; високий (порівняно з європейським) рівень процентних ставок; операційні ризики, пов'язані з недосконалістю технологій та відсутністю відповідного досвіду в банківського персоналу по співпраці з агросектором; інші проблеми.

Банкам доцільно скоригувати власні кредитні політики таким чином, щоб створити умови, які будуть стимулювати здешевлення та збільшення обсягів банківських кредитів. Необхідно активізувати розвиток нових форм кредитування, передусім іпотечного кредитування за допомогою векселів, факторингу, гарантійних операцій, форфейтингу, використання нових форм забезпечення кредитів (складські розписки, складські свідоцтва).

Подальший розвиток кредитних відносин банків із суб'єктами аграрної сфери неможливий без підвищення ефективності (прибутковості) аграрного виробництва, що має генерувати достатні обсяги грошових надходжень для своєчасного виконання зобов'язань за кредитними договорами. Для успішного розвитку процесу відтворення необхідно мати рівень рентабельності виробництва в цій галузі не нижче 15—17% для її самоокупності, а для самофінансування розширеного відтворення виробництва — 35—40% [4, с. 41]. Значний вплив на аграрний та кредитний ринки може здійснити створення Кредитного державного фонду.

Одним із шляхів зниження ризикованості банківського кредитування суб'єктів аграрної сфери є передбачення кредитними політиками банків широкого використання страхування сільськогосподарських ризиків, застави основних засобів, майбутнього і вирощеного врожаю, тварин. Зниженню ризикованості кредитування будуть сприяти також створені учасниками кредитного ринку кредитні бюро та рейтингові агенції, за допомогою яких діяльність потенційних позичальників стане більш прозорою. На кредитні бюро будуть покладені функції акумулювання та надання інформації про кредитну історію позичальників (юридичних і фізичних осіб), наявність/відсутність судових позовів у зв'язку з невиконанням умов господарських угод. Рейтингові агенції проводи-

тимуть розрахунок кредитного рейтингу в результаті аналізу фінансових показників та оцінки якості управління підприємством.

Використання інформації кредитних бюро і рейтингових агентств, розвиток аграрної культури й накопичення банками досвіду кредитування агровиробників дають можливість краще прораховувати необхідну позичальнику суму кредиту та знижувати потенційні кредитні ризики. Оптимальна сума кредиту залежить від багатьох факторів і чинників: кількості та якості земель в обробітку, кліматичних умов, вирощуваних агрокультур, кількості тварин на відгодівлі і т.і. Наприклад, за розрахунками Міністерства аграрної політики на кожен гектар необхідно вкласти в середньому не менше 1,2 тис. грн., що дозволить забезпечити середню врожайність: ранніх зернових — 40 ц/га, цукрових буряків — 260—280 ц/га, соняшнику — близько 20 ц/га [3, с. 55].

Виявлено, що до початку розгортання економічної кризи основним чинником активізації кредитної діяльності банків та їх інноваційних перетворень був вплив іноземних фінансових установ як результат глобалізації та євроінтеграційного курсу України.

ВИСНОВКИ

Для мінімізації кредитних ризиків в умовах зростаючої економіки, банкам доцільно дотримуватись наступних особливих правил реалізації кредитної політики при кредитуванні суб'єктів аграрної сфери. Кредитні відносини з позичальником необхідно розвивати поступово, починаючи з невеликих сум і простих кредитних продуктів на короткі строки, поступово збільшуючи суми й строки кредитування та ускладнюючи кредитні продукти. Дотримуючись такої політики, банк краще управляє індивідуальним і портфельним кредитним ризиком та, відповідно, мінімізує потенційні втрати від кредитних операцій. Втрата невеликої суми кредиту нанесе меншої шкоди банку, ніж повернення значної суми кредиту.

Кредити слід надавати позичальникам, що уже ведуть бізнесову діяльність. Надання кредитів новим підприємствам, які не ведуть діяльності та не мають досвіду роботи на ринку, є ризикованим для банків. Найменші ризики, як правило, при кредитуванні позичальника, який має бажання розширити вже існуючу сферу діяльності. Кредити доцільно диференціювати в залежності від умов кредитування позичальників, виду забезпечення, ризикованості кредитного заходу.

Сума отриманих позичальником доходів від реалізації продукції протягом строку дії кредитного договору повинна покривати всі витрати та борги позичальника, строк погашення яких настає до строку повернення боргів банку (це правило тісно пов'язане з попереднім). Причому доходів має бути більше, ніж витрат і боргів позичальника, оскільки в іншому випадку в підприємства не буде коштів для здійснення нового виробничого циклу.

Строки надання та погашення кредиту повинні

відповідати передбачуваним строкам проведення агротехнічних робіт і реалізації вирощеної продукції. Така умова пов'язана з особливостями ведення сільськогосподарського виробництва. Більшість агротехнічних операцій повинні виконуватись у встановлені строки і мають незворотний характер. Затримка у здійсненні або невиконання окремих технологічних операцій може спричинити зрив усього виробничого процесу. Водночас необгрунтоване встановлення строків погашення кредиту та нарахованих процентів (передбачення в кредитному договорі строків, що припадають на періоди зростання потреби підприємства в оборотних коштах) може підвищити кредитний ризик, оскільки в період міжсезоння платоспроможність аграрного позичальника різко знижується. Банк повинен налагодити чіткий контроль за умовами виробництва, збору, зберігання та реалізації сільськогосподарської продукції.

Для контролю фінансово-господарської діяльності суб'єктів аграрної сфери банкам доцільно залучати вузькопрофільних фахівців, які будуть контролювати хід виконання заходу, що кредитується. Контроль може здійснюватись як на стадії розробки внутрішньої нормативної документації, так і безпосередньо в ході кредитування позичальників. До цієї роботи доцільно залучати дипломованих спеціалістів: агрономів, зоотехніків тощо.

Вищевказані рекомендації окреслюють особливості формування кредитної політики банку при кредитуванні суб'єктів аграрної сфери. Однак ці рекомендації можуть бути також успішно використані банками при розробці загальної кредитної політики для кредитування суб'єктів господарювання інших сфер економіки.

Література:

1. Гудзь О.Є. Кредитування і банківське обслуговування підприємств агропромислового виробництва: сучасні тенденції та особливості. — К.: ННЦ ІАЕ, 2005. — 170 с.
2. Гудзь О.Є., Дем'яненко М.Я., Стецюк П.А. Оцінка кредитоспроможності агроформувань (теорія та практика): монографія. — К.: ННЦ ІАЕ, 2008. — 302 с.
3. Гудзь О.Є. Системи та особливості кредитування підприємств АПК в Україні // Проблема становлення ринкових відносин у АПК України: матеріали Першої Всеукраїнської конференції, 25—27 лют. 2004 р. — К., 2004. — С. 54—56.
4. Макогон В.В. Розподіл витрат та ефективність відтворювального процесу в окремих галузях сільського господарства / В.В. Макогон // Облік і фінанси АПК. — 2005. — № 6. — С. 40—45.
5. Ринкова трансформація економіки АПК: [кол. монографія у 4 частинах] / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.Є. Мазнева. Ч. 3: Фінансово-кредитна система. — К.: ІАЕ, 2002. — 477 с.
6. Hale, Roger H. (1983). Credit Analysis: A Complete Guide. — N.Y.: John Wiley & Sons. 302 p. *Стаття надійшла до редакції 17.05.2012 р.*